

УДК 34(091):348.97(477.75) «17-18»

Т. В. Хутько,
здобувачка при кафедрі історії держави та
права України та зарубіжних країн
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

МАГОМЕТАНСЬКИЙ ДУХОВНИЙ СУД У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

У статті на підставі аналізу законодавства Російської імперії, із залученням архівних матеріалів досліджується судова діяльність Таврійського магометанського духовного правління. Виявлено основні повноваження у здійсненні правлінням таких судових функцій, як розгляд шлюбно-сімейних справ, вирішення спорів щодо заповітів і при розділі спадщини. Установлено, що справи розбиралися на підставі мусульманського права і прав, наданих російською владою.

Ключові слова: Таврійська губернія, судовий орган, Таврійське магометанське духовне правління, мусульманське право, російське законодавство.

Створення ефективної судово-правової системи в сучасній Україні має виключно важливе значення на шляху побудови правової, демократичної держави. Засади громадянського суспільства є бездіяльними без всебічного правового забезпечення цього процесу з умілим використанням історико-правового досвіду в розвитку інститутів значеної системи.

Для належного правового забезпечення сучасної судової системи важливим і актуальним є вивчення й узагальнення історичного досвіду побудови й реформування судової системи Криму наприкінці XVIII – в першій половині XIX століть з усіма при-

таманними їй регіональними особливостями. Із кінця XVIII ст., в період правління імператриці Катерини II, політика царського уряду перейшла до визнання ісламу як терпимої релігії й до поступової інтеграції мусульманських інститутів у свою адміністративну систему [4, с. 90]. Як зазначає Д. М. Денисов, держава зберегла автономію мусульман у регулюванні окремих сфер цивільно-правових відносин, імплементував відповідні норми шариату своєю юридичною системою [5, с. 94].

Мета цієї статті – виявлення основних напрямків судово-правової діяльності мусульманського духовного суду в Таврійській

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX століть.

Підкреслимо, що вказана тема не була предметом спеціального дослідження, проте окремі аспекти, що безпосередньо стосуються порушеної проблеми, представлені в роботах як дореволюційних, так і сучасних авторів. Особливо плідними є фундаментальні праці Н. Е. Торнау – одного з перших російських ісламознавців, який всебічно вивчав інститути шаріату й поставив питання кодифікації його норм у Росії [12]. Спадковому праву мусульман присвячені роботи В. Ф. Мухіна [9]. Звертає на себе увагу історична праця А. Г. Завадовського «Сто лет жизни Тавриды», в якій автор, посилаючись на нормативні джерела, оглядово розкриває діючі судові органи в Таврійській губернії в першій половині XIX ст. [6, с. 108-112].

У 1794 р. за указом Катерини II було створено Таврійське магометанське духовне правління (далі – ТМДП), яке А. Г. Завадовський іменує як «Таврический Магометанский Духовный Суд» [6, с. 92]. Також слід виділити статті І. Ф. Александрова про мусульманське духовенство й управління справами мусульман у Криму після приєднання останнього до Росії [1], у яких учений, розглядаючи історію створення ТМДП, торкається питань здійснення правлінням своїх судових

повноважень. Серед сучасних дослідників особливу увагу заслуговують публікації Д. М. Денисова, Д. Ю. Арапова і З. З. Хайрединой, в яких на підставі російського законодавства висвітлено деякі аспекти духовно-юридичної діяльності ТМДП [Див.: 4; 2, с. 53, 86-89; 8, с. 207-217]. Однак магометанський духовний суд залишається однією з маловивчених судових установ, а тому становить перспективу для подальшого наукового дослідження.

Імператриця Катерина II в історичному Маніфесті від 8 квітня 1783 р. стосовно мусульманського населення Криму проголосила «охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно» [11; 1830, собр. 1, т. 21, с. 897, 898]. У результаті цього управління структура і принципи керівництва мусульманською громадою були залишені в незмінному вигляді й на колишній підставі й після приєднання Криму до Росії [8, с. 120]. На чолі духовенства стояли муфтії Мусалар ефенді й кадї-ескер Сеїт Мегмет ефенді, які були перезатвердженні у своїх посадах іменним указом від 24 квітня 1784 р. [1, с. 212]. 23 січня 1794 р. таким же іменним указом Катерини II було створено ТМДП [11; 1830, собр. 1,

т. 23, с. 482]. Але права й коло обов'язків правління не були конкретно окреслені, бракувало чіткого розмежування сфер дії російського законодавства і норм мусульманського права [2, с. 53]. Як зазначав І. Ф. Александров, ТМДП «без каких-либо изданных в законодательном порядке директив...правило исключительно на основании шариатских постановлений мусульманскими духовными делами до 1831 г. включительно» [1, с. 215].

Законодавчою базою, яка визначила основні напрямки судової діяльності ТМДП є насамперед Положение о Таврическом Магометанском духовенстве и подлежащих ведению его делах (1831 р.) (далі – Положення 1831 р.) [11; 1831, собр. 2, т. 6, с. 337-345], а також статuti Департаменту духовних справ іноземних сповідань, у яких на підставі того ж Положення 1831 р. стверджувалися всі права й обов'язки мусульманського духовного правління [8, с. 140, 141]. Перший Статут, до якого ввійшов пункт «Об управлении духовных дел магометан», було включено у Звід Законів Російської імперії 1857 р. [Див.: 8, с. 140; 7].

Вищою інстанцією духовного управління й суду для мусульман Таврійської губернії було ТМДП. До його складу входили Таврійський муфтії, кадї-ескер і 5 повітових кадїїв: Сімферопольський,

Феодосійський, Перекопський, Євпаторійський і Ногайський [11; 1831, собр. 2, т. 6, с. 338]. У 1839 р. була введена посада Ялтинського повітового кадїя, а Ногайського, відповідно, скасована [Див.: 7, с. 10; 11, 1840, собр. 2, т. 14, с. 672, 673].

Нижчу судову інстанцію у мусульман склали кадїї. Кадїй (по-арабськи «кази», від «каза» – юрисдикція) означає цивільний суддя, до обов'язків якого входило розбір і вирішення суперечних і судових справ між мусульманами за правилами шаріату [Див.: 12, с. 383; 1, с. 209]. Відповідно до Положення 1831 р. на повітових кадїїв покладався обов'язок розглядати й вирішувати всі виникаючі в підвідомчих їм повітах справи магометан на підставі магометанських законів [Див.: 11; 1831, собр. 2, т. 6, 1 с. 338; 7, с. 10]. Комітетом Міністрів Російської імперії 23 листопада 1826 р. були затверджені правила «О порядке определения кадиев в Крыму», згідно з якими кадїї були «как судьи в уезде по делам духовным и по разделам наследств между Магометанами» [11; 1830, собр. 2, т. 1, с. 1239].

За чинним законодавством Російської імперії магометанський духовний суд мав право розглядати справи про укладення й розірвання шлюбів [Див.: 11; 1831, собр. 2, т. 6, с. 343; 7, с. 8, 20]. Так, указом від 1 грудня

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

1826 р. прописувалося, щоб шлюбні справи магометан «в отношении к религии предоставитъ суду Магометанской Духовной власти; а в отношении к встречающимся в оных следствиям гражданским, например: к похищению имения, к личной обиде, предоставляютъ власти гражданской» [11; 1830, собр. 2, т. 1, с. 1265].

У процесі роботи з архівними матеріалами авторкою цієї статті було вивчено справу про право духовного правління розглядати цивільні справи, що стосуються шлюбу. У 1834 р. ТМДП, розірвавши шлюб карасубазарського міщанина Шакіра з дочкою Мустафи эфендія Алі Челебі оглу Акь-Печией, постановив стягнути з його маєтку на користь колишньої дружини 1200 р., обіцяних їй Шакіром як весільний подарунок, і 300 руб., узятих ним у борг у її батька на різні покупки. Таврійський губернський уряд скасував рішення духовного правління, посилаючись на статті 4 і 77 Положення 1831 р., згідно з якими правління мало право розглядати тільки справи про приватну власність, що виникають зі спорів про заповіти або при розподілі спадщини, а «Мустафа эфендия Али Челеби оглу обратился с жалобой совсем другого рода». Було залишено рішення духовного правління про розірвання шлюбу «как предмета, непосредственно его суждению прина-

длежащего» [3, л. 2, 3]. Рішення духовного органу з питання про грошовий позов губернським правлінням було розглянуто як «вторжение в компетенцию гражданской власти» [8, с. 207, 208]. Не погодившись із думкою губернського правління, ТМДП звернулося до міністра внутрішніх справ з проханням розглянути його суперечку із цивільною владою. Міністр, у свою чергу, передав цю справу на розгляд Сенату, доклавши при цьому і свою думку. Він вважав, що «за неимением ясного закона, запрещающего духовному правлению рассматривать брачные дела и в отношении к последствиям гражданским, оно могло при утверждении развода Шакира положить заключение и о взыскании с него мермуаджела (свадебного подарка) как предмета, тесно связанного с расторжением брака» [4, л. 1]. На думку міністра, губернський уряд скасував постанову духовного правління «совершенно неправильно» [8, с. 207, 208]. Він також вніс пропозицію на розгляд Сенату про надання ТМДП права вирішення магометанських шлюбних справ, «кои весьма часто возникают между магометанами», і в ставленні до цивільної частини з метою їх якнайшвидшого розгляду. Міністр внутрішніх справ аргументував це тим, що на підставі Положення 1831 р. духовне прав-

ління має право розглядати набагато важливіші цивільні справи, що виникають зі спорів про спадщину і про розділ маєтка [4, л. 1].

Проте у процесі подальшої роботи з архівними матеріалами було встановлено, що в 1835 р. у загальних зборах Сенату пропозицію цього міністра не було затверджено. Сенат постановив, що «ТМДП может иметь право рассматривать дела, и до духовной и до гражданской части относящиеся, только лишь в первом отношении и за сим должно предоставлять их губернскому начальству» [Див.: 4, л. 3; 8, с. 207, 208]. Розглядуване рішення Сенату було обґрунтовано положенням чинного законодавства ст. 2145-ї т. X Зводу законів Російської імперії 1833 р. видання, в якій прописувалося, що «брачные дела магометан в отношении их к вере предоставляются духовной их власти, а в отношении к последствиям гражданским – к суду гражданскому» [4, л. 3]. Постановою Сенату рішення духовного правління щодо відшкодування грошового боргу Шакіром було скасовано. Згодом в ст. 1211у т. XI томі Зводу законів Російської імперії (1857 р.) постановлялося, що «брачные дела подлежат суду духовного правления, но притязания по имуществам, случающиеся при расторжении браков, должны

подлежать разбирательству общих гражданских судов. Исключение могут составлять лишь те случаи, когда обе спорящие стороны изъявят желание о разделе имущества при расторжении брака предоставит суду духовного правления или приходского духовенства» [Див.: 7, с. 20; 8, с. 209].

Чинним законодавством Російської імперії магометанському духовному суду також надавалося право розгляду справ про непокору дітей батькам [Див.: 11; 1831, собр. 2, т. 6, с. 343; 7, с. 8, 20]. Слід указати, що такого роду справи підлягали розгляду совісного суду. Однак Сенат, визнавши обґрунтованими викладені міністром юстиції Д. В. Дашковим причини про незручність розгляду в совісному суді справ татар про непокору дітей їх батькам, 27 березня 1830 р. видав указ, згідно з яким право розгляду й вирішення справ між магометанами про непокору дітей їх батькам надавалося «Магометанской Духовной власти, по обрядам и законам сего Духовенства». Підставою для прийняття цього указу стало те, що багато татар не володіли досконало знанням російської мови й російських законів, а тому навіть за наявності перекладача «весьма трудно будет достигнуть той цели, с какой следует направлять дела к производству и окончанию по Сове-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

тному Суду» [11; 1830, собр. 2, т. 5, с. 236, 237].

30 жовтня 1834 р. Державною Радою було затверджено порядок провадження цього виду справ у ТМДП. Зазначимо, що розгляду суду останнього підлягали тільки справи, що містять у собі «нравственное неповиновение детей родителям, как то: по бракам, по вероисповеданию, по оскорблениям словесным». Вирішення подібних справ слід розглядати за мусульманськими вірою і звичаями [17, с. 112]. Якщо при слуханні справи про непокору батькам дітей виявлявся кримінальний злочин, за який винного могли позбавити честі чи обмежити прав стану, справа передавалася на розгляд кримінального суду [Див.: 11; 1835, собр. 2, т. 9, 111, 112; 13, с. 114; 7, с. 20]. Якщо у справі виникли суперечки про майно, а суд ТМДП не міг схилити обидві сторони до миролюбного завершення, справа передавалася в цивільний суд [Див.: 11; 1835, собр. 2, т. 9, с. 112; 7, с. 20; 8, с. 210]. Чинним законодавством цьому духовному правлінню заборонялося засуджувати підвладних йому магометан «к телесным или иным посрамительным наказаниям, а ограничиваться лишь увещаниями и наложением духовного покаяния и исправления». Якщо ж потрібно було визначити будь-яке світське пока-

рання, своє рішення ТМДП являло губернатору, який, у свою чергу, «даёт сему приговору дальнейший ход по общим Законам» [7, с. 8].

Винні, викриті в перелюбстві або порушенні подружньої вірності, теж підлягали суду духовного правління. На особливу увагу по даному питанню заслуговує указ Сенату від 14 липня 1832 р. У Сенаті слухалася справа за поданням виконуючого посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора про силу вироку, ухваленого Таврійським муфтієм Сеїт Джеміль ефендієм у справі про виведення дружини татарина Хакредита Аїп Сефі Бухарським Аджиєм Кемалом татариним Сімферопольського повіту Мурадасилем. У своєму рапорті від 13 березня 1831 р. у Сенат генерал-губернатор запитував, чи слід приймати до виконання вирок Таврійського муфтія, якщо він передбачає тілесне покарання для винних, викритих у перелюбстві? У подальшому листуванні Сенату з паном управителем духовними справами іноземних сповідань і міністром внутрішніх справ з даного питання було прийнято таке рішення. По-перше, магометанське духовне начальство винних «не должно приговаривать ни к телесному, ни к иному наказанию», по-друге, правління не повинно брати на себе розгляд цивільних справ.

Більше того, рішення Таврійського муфтія у справах духовних повинно містити в собі «единственно такие приговоры, кои могут исполняемы быть духовною властью Магометанской религии; о поступках же, влекущих за собой гражданское наказание, предоставит муфтию сообщать на решение мест Судебных». У прийнятті цього рішення міністр внутрішніх справ посилався на Положення 1831 р. [11; 1839, собр. 2, т. 7, с. 498-505].

Згодом порядок вирішення справ подібного роду було визначено указом від 8 червня 1837 р., в якому прописувалося, що ТМДП при винесенні вироку у справах про перелюбство належить обмежуватися тільки накладанням «духовного покаяння и исправления» [11; 1838, собр. 2, т. 12, с. 526]. Якщо цього виявлялося недостатньо, право для накладення покарання певним кримінальним законом, надавалося суду кримінальному [Див.: 7, с. 20; 12, с. 210].

Магометанське духовне правління також було наділено правом провадити за мусульманськими законами розділ майна померлих мусульман. Це право ТМДП неодноразово зазнавало доповнень і змін. Приміром, указом від 17 вересня 1796 р. духовне правління було наділено правом провадити за мусульманськими законами розділ май-

на померлих мусульман через духовних осіб і тільки в разі незгоди чи скарги здійснювати такий розділ за законодавством російським. Виняток допускався лише для малолітніх дворян, для яких були засновані опіки на загальних підставах [10, с. 390]. Згодом указом від 13 березня 1819 р. встановлювалося, щоб розділи маєтків між малолітніми мусульманами проводилися на підставі ст. 215 Установи для управління губерній Всеросійської імперії «не иначе, как под надзором определенных к ним опекунов, с утверждения опеки и гражданской палаты» [10, с. 391]. Згідно із цим указом розділ маєтків за мусульманськими законами між малолітніми мусульманами дворянського походження було заборонено. Щодо малолітніх мусульман інших станів, тут зберігалось попереднє положення.

У подальшому було затверджено рішення Державної Ради від 2 червня 1826 р., відповідно до якого ТМДП наділялося правом здійснювати розділ маєтків мусульман, які перебувають під опікою, за мусульманськими законами, яке поширювалося на всіх мусульман без винятку [11; 1830, собр. 2, т. 1, с. 527, 528]. Положення 1831 р. теж закріплювало за правлінням право розглядати й вирішувати справи «о частной собственности, возникающие между Магометанами по за-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вещаниям или при разделе наследственных имуществ». При цьому уточнювалося, що «только тогда, когда участвующие в сих делах Магометане просят о сем и примут беспрекословно объявленное им решение». У разі незгоди мусульман з рішенням ТМДП по справах, що стосуються їх власності, сторони могли звертатися до судових установ губернії для розгляду цього спору за законами Російської імперії [11; 1831, собр. 2, т. 6, с. 337, 338].

Однак брак більш чіткої регламентації прав мусульман при вирішенні справ суперечок щодо заповітів або при розділі спадщини, які розглядалися б судом духовного правління або загальними судами, викликало потребу в розробленні подальшої законодавчої бази стосовно цих питань. 22 грудня 1833 р. було затверджено рішення Державної Ради «О разделе именей между наследниками Таврических мусульман и об учреждении опеки над малолетними», згідно з яким справи щодо розділу спадщини розглядало мусульманське духовенство за мусульманськими законами і звичаями. Передбачалося: якщо при розподілі спадщини між сторонами не виникало спірних питань, на частку кожно-

го із спадкоємців видавався документ (яфта) на узаконеному гербовому папері з перекладом російською мовою, який подавався в присутствене місце. Якщо ж виникали спори, справи передавалися в загальні судові установи [11; 1833, собр. 2, т. 8, с. 782, 783].

Проведений аналіз законодавчої бази судово-правової діяльності ТМДП дозволяє дійти висновку, що кримінальні справи, пов'язані з мусульманами, не розглядалися магометанським духовним судом, а перебували у віданні загальних судових установ. Судді (кадії) могли виносити тільки духовне покарання у вигляді покаяння або виправлення. Справи, що стосуються цивільно-правових відносин, слухалися мусульманським судом тільки в обсязі, дозволеному законодавством Російської імперії. У той же час судова діяльність ТМДП була досить помітною, що дозволяло мусульманському духовенству реалізовувати свої права на практиці. Визнання конфесійної терпимості в підході до так званих іновірців, у тому числі мусульман Таврійської губернії, було позитивним явищем у політиці царської влади Росії кінця XVIII – першої половини XIX століть.

Список літератури: 1. Александров И. Ф. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России / И. Ф. Александров // ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 207-220. 2. Арапов Д. Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – нача-

ло XX вв.): моногр. / Д. Ю. Арапов. – М.: МПГУ, 2004. – 288 с. **3.** Государственный архив Автономной Республики Крым, Ф. 33, оп. 1, д. 602: О производстве магометанских брачных дел. – 25.06.–25.07, 1834 г. – 10 л. **4.** Государственный архив Автономной Республики Крым, Ф. 33, оп. 1, д. 628: О праве магометанского Таврического правления производить гражданские дела, касающиеся брака. – 13.06.–21.06, 1835 г. – 4 л. **5.** Денисов Д. Н. Выполнение мусульманским духовенством округа ОМДС государственных полномочий в XIX – начале XX века / Д. Н. Денисов // Вестн. Челябин. гос. ун-та: История. – 2012. – № 11 (265). Вып. 50. – С. 90-94. **6.** Завадовский А. Г. Сто лет жизни Тавриды: моногр. / А. Г. Завадовский. – Симферополь: Таврич. губерн. тип., 1885. – 324 с. **7.** Извлечение из Свода Законов Российской империи. – [Т. XI. – Ч. I – V]. – Симферополь, 1876. – С. 7-23. **8.** Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов / Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Е. С., Хайрединова З. З. – Симферополь: Элиньо, 2009. – 432 с. **9.** Мухин В. Ф. Очерк магометанского права наследования / В. Ф. Мухин. – СПб., 1898. – 296 с. **10.** Никольский П. В. Описание Сенатских дел исторического архива Таврической ученой архивной комиссии / П. В. Никольский. – Симферополь: Тип. Таврич. губерн. земства, 1917. – 557 с. **11.** Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Величества Канцелярии, 1830-1840 годы. **12.** Торнау Н. Е. Изложение начал мусульманского законоведения: моногр. / Н. Е. Торнау. – СПб., 1850. – 621 с. **13.** Фойницкий И. Я. Курс уголовного права. – [Т. 2.] / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1910. – 583 с.

**МАГОМЕТАНСКИЙ ДУХОВНЫЙ СУД В ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ
(КОНЕЦ XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ст.)**

Хутько Т. В.

В статье на основании анализа законодательства Российской империи, с привлечением архивных материалов исследуется судебная деятельность Таврического магометанского духовного правления. Выявлены основные полномочия в осуществлении правлением таких судебных функций, как рассмотрение брачно-семейных дел, разрешение споров по завещаниям и при разделе наследства. Установлено, что дела разбирались на основании мусульманского права и прав, предоставленных российской властью.

Ключевые слова: Таврическая губерния, судебный орган, Таврическое магометанское духовное правление, мусульманское право, российское законодательство.

**MOHAMMEDAN SPIRITUAL COURT IN THE TAURIDA GOVERNORATE (THE END
OF THE XVIII – THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY).**

Khutko T. V.

The judicial activities of the Taurida Mohammedan spiritual government is studied in the article on the basis of analysis of the legislation of the Russian Empire with the involvement of archival materials. The author identifying the major powers in the exercise of judicial functions by government as consideration of marriage and family cases, wills and disputes over the division inheritance. It is found that cases were heard on the basis of Muslim law and based on the rights granted by the Russian authorities.

Key words: Taurida Governorate, the judicial authority, Taurida Mohammedan spiritual government, Muslim law, russian legislation.

Надійшла до редакції 19.09.2013 р.